

QUR'ONI KARIM TAFSIRLARNING TURLARI VA TAFSIR QILISH USHLBLARI

Abdumalikova Muslima

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Telefon raqami: 97 771 39 82

Ilmiy rahbar: M.M.Agzamova

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsent v.b.

Annotatsiya: Maqolada Qur'oni karimning tafsir qilinishi va uning uslublari to'g'risida gap boradi. Dastlabki davr tafsirlari va ularni turlari qanday bo'lganligi, shu bilan birgalikda, Qur'oni karimning turli sohalarda qilingan tafsirlari bilan batafsil tanishib chiqish mumkin.

Kalit so'z: Tafsir, ishoriy tafsirlar, aqliy tafsirlar, naqliy tafsirlar, nahviy tafsirlar, g'aribul Qur'on, fihiy tafsirlar, mufassir.

Asrlar davomida tafsir va Qur'on ilmlari rivojlanib borar ekan, kitoblar ta'lif etilar ekan, tabiiyki, tafsirning turlari ham ortib bordi. Ushbu ilm ham boshqa islom ilmlari kabi mukammallashib tarmoqlandi. Ular orasidagi farq va o'xlashliklar o'rganildi. Shundan kelib chiqib, tafsir dastlab uni tahsil qilishga ko'ra ikkiga bo'lindi: "At-tafsir bil ma'sur" – naql asosidagi tafsir va "At-tafsir bir ray" – aql va ijthod asosidagi tafsir. Ammo, mavjud tafsir kitoblari tahlil qilinsa, ular yoki naql, ya'ni hadis, sahobalar rivoyatlari asosida yoki aqliy ilmlar asosida yozilgani ayon bo'ladi. Biroq naqliy tafsirlarda faqatgina naqliy ma'lumotlar, aqliylarida esa, faqatgina aqliy ma'lumotlar bo'ladi, degan qoida mavjud emas. Shu bois ikkalasi aralashgan kitoblarning topilishi tabiiy hol. Misol uchun, naqliy tafsirlardagi rivoyatlarning ayrimlarini afzalroq ekanini ajratish va tarjih qilishda aqliy ilmlarga tayanish holatlari kuzatiladi. Buning aksi, aqliy tafsirlarda naqliy rivoyatlar ham uchrab turadi. Biroq dalillarning aksariyat qismi aqliy bo'lgani sababli ular aqliy tafsirlar qatorida ko'riladi. Olimlar Qur'on oyatlarini qaysi jihatdan, qaysi e'tibordan sharhlashga kirishganliklariga qarab tafsirni ma'lum klassifikatsiyalarga bo'linganligini, tafsir qilishda turli ushlblardan foydalanilganini ko'rishimiz mumkin.

Tafsir ilmini olimlar uch qismga bo'lib o'rganganlar:

Birinchi qism, naqliy tafsir-biror oyatning ma'nosini Qur'onda va sunnatda kelgan yoki sahobalarning so'zlarida yoki tobeinlarning sahobalardan qilgan rivoyatlari asosida tafsir qilishdir. Ma'sur bilan tafsir qilish eng afzal va eng a'losi bo'lib, bunda mufassir Qur'onni Alloh taoloning kalomi bilan tafsir qiladi, chunki Alloh taolo O'zi kalomining ma'nolarini eng yaxshi biluvchi Zotdir yoki Qur'onni

Payg‘ambarimiz(s.a.v) kalomi bilan tafsir qiladi. Chunki Rasululloh sollallohu alayhi vasallam Alloh taoloning kalomini bayon qiluvchi zotdir. Yoki sahobalarning qavllari bilan tafsir qiladi, chunki ular nuzul vaqtiga shohiddirlar va o‘sha zamonda hozir bo‘lganlar, ular ahli lisondirlar. Nuzul paytida o‘zlari ko‘rgan hamda guvoh bo‘lgan holat va alomatlarini boshqalardan ko‘ra yaxshiroq biladilar. [1:269]

“At-tafsir bil ma’sur” uslubida yozilgan tafsirlarning mashhurlari quyidagilar: Imom Muhammad ibn Jarir Tobariyning «Jomi’ul bayon fiy tafsiril Qur’on», imom Abu Muhammad Husayn ibn Mas’ud ibn Muhammad Bag‘aviyning «Maolimut-tanzil», Imom Imoduddin Ismoil ibn Kasirning «Tafsirul Qur’onul azim», imom Jaloliddin Suyutiyning «Ad-durul mansur fiy tafsir bil ma’sur» kitoblari.

Ikkinchi qism – «Attafsir bir-ray». Bu qismda mufassir o‘z fikri va ijtihodi ila tafsir qiladi va u ikkiga, joiz va g‘ayri joizga bo‘linadi. Joiz bo‘lgan ray bilan tafsir qilishda mufassir ishonchli masdarlarga suyangan holda jaholat va zalolatdan uzoqda bo‘lib tafsir qiladi. Joiz bo‘lmagan qismda esa mufassir jaholat, bid’at va zalolat bilan tafsir qiladi, shuning uchun ham, barcha allomalar bu navdagi tafsirni man qilganlar. Bu turdagi aqliy tafsirlar “Botiniy tafsirlar” ham deb nomlanadi.

Joiz bo‘lgan ray bilan qilingan tafsirlardan mashxurlarini eslab o‘taylik: imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar ibn Husayn Faxridin Roziyning «Mafotihul g‘ayb», imom Nasridin Abdulloh ibn Umar ibn Muhammad ibn Ali Bayzaviyning «Anvarut-tanzil va asrorut-ta’viyl», imom Abul Barakot Abdulloh ibn Axmad ibn Mahmud Nasafiyning «Madorukut-tanzil va haqoiqut-ta’viyl» kitoblari. [2:57,58]

O‘z o‘rnida aqliy tafsirlarning ma’qul ko‘rilganni bir necha yo‘nalishlarni qamrab oladi:

1. Lug‘aviy tafsirlar. Ularda nahv va balog‘at ilmlari, tarkib va uslublariga ko‘ra oyat ma’nolari keng yoritilgan bo‘ladi. Ba’zilar uni Qur’onda kelgan so‘zlarning arab tili nuqati nazaridan izohi, deb ham nomlaganlar.

Lug‘aviy tafsir ham o‘z navbatida g‘aribul Qur’on, nahv, balog‘at kabi turlarga bo‘linadi:

A) G‘aribul Qur’on. Ushbu atamani Qur’ondagi ayrim tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar deb izohlash mumkin. Chunki mazkur tafsir turida oyatlardagi ayrim so‘zlar birdan tushunilmaydi, balki chuqurroq tadqiq va tahlil qilinganidan so‘ng anglash mumkin bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan g‘aribul Qur’onni ayrim olim insonlar tushunib, ayrimlari tushunmasliklari mumkin. Imom Suyuti y aytadilar: «Sahobalar arab bo‘lib, arab tilining nozik qirralarini bilishlariga qaramay o‘zlari bilmagan so‘zlar borasida biror narsa deyishdan tiyilganlar».

B) Nahviy tafsirlar. Ba’zi olimlar nahv, ya’ni tilshunoslikning sintaksis qismi bilan bog‘liq qoidalarni tatbiq qilib, tafsir yozganlar. Unda Qur’on kalimalarini nahv maktablariga monand tarzda sharhlaganlar va o‘zlari ishlatadigan nahv qoidalariga oyatlardan dalillar keltirganlar.

D) Balogʻat tafsirlari. Bu turdagi tafsirlarda oyatlarning balogʻati, bayon va moʻjizakorligi ochib berilgan boʻladi. Maʼlumki, Qurʼoni karim yetuk arab tilida, soʻzlarining moʻjizakorligi, jumllarining maftunkorligi bilan alohida ajralib turadi.

1. Fiqhiy tafsirlar. Maʼlumki, fiqh ilmi shariatning amaliy masalalari bilan bogʻliq boʻlib, unda islom manbalarida kelgan hukmlar bayon qilingan boʻladi. Shundan kelib chiqib, fiqhiy tafsirlarda ham fiqh hukmlari, ularning istinbot qilish yoʻllari keng yoritiladi va boshqa mazhablarga raddiyalar beriladi. Fiqhiy munozaralar tobeinlar davrida ham keng tarqalib, faqihlar orasida shu darajada kuchayib ketdiki, hijriy birinchi asr oxiri va ikkinchi asr boshlarida paydo boʻlgan mazhablarning bahs-munozara markaziga aylandi. Har bir mazhab davomchilari qoidalaridan kelib chiqib, oʻz qarashlarini isbotlashga kirishdilar. Shu tarzda fiqhiy mazhab qoidalariga binoan tafsirlar yozilishi boshlandi. Natijada tafsir bilan fiqh kitoblari oʻrtasida katta farq ham qolmadigan darajaga yetdi. Biroq bilish lozimki, ushbu mazhablarning aqidalari va istinbot qoidalari toʻgʻri boʻlgani toʻrtta hisoblanadi. Bular, hanafiylar, molikiylar, shofiiylar va hanbaliylardir. Hanafiy mazhabidagi fiqhiy tafsir kitoblariga misol sifatida “Al-Jassos” nomi bilan mashhur boʻlgan Abu Bakr ar-Roziy (vaf.270 h.y.)ning “Tafsir ahkomul Qurʼon” asarini olish mumkin.

2. Aqidaviy tafsirlar. Ularning xususiyati shundaki, aqidaviy oyatlar kengroq sharhlanadi, ayrim falsafiy yoʻnalish va oqimlarga raddiya beriladi. Shuningdek ularda tavhid, paygʻambarlarning gunohdan ozodligi, ilohiy adolat, imomat, qayta tirilish, hidoyat va zalolat, ularning oʻrtalaridagi munosabatlarning inson ixtiyori va erkinligiga bogʻliqligi, Allohni moddiy koʻz bilan koʻrib boʻlmaslik, mutashobih oyatlar va shu singari boshqa masalalar keng yoritilgan boʻladi. Bularga misol: Abu Mansur al-Moturidiyning “Taʼvilotil Qurʼon”, al-Faxr ar-Roziyning “Mafotihul gʻayb” asarlari.

3. Ijtimoiy tafsirlar. Bunday tafsir turlarida ijtimoiy masalalar (oila, iqtisod, siyosat va boshqalar) bilan bogʻliq oyatlarga koʻproq eʼtibor beriladi. Bunda Qurʼon vositasida, ijtimoiy masalalarga oid oyatlarni sharhlash bilan, insonlarning aqidalari toʻgʻrilanishi, oilaviy va ijtimoiy holatlari yaxshilanishi maqsad qilib olinadi. Bu turga misol Ahmad Mustafo al-Marogʻiyning “Tafsirul Marogʻiy” asaridir.

4. Ilmiy tafsirlar. Bunday tafsir turlarida mufassir olim oyatlar bilan tajribaviy ilm oʻrtasidagi bogʻliqlikni Qurʼonning moʻjizakorligi asosida ochishga harakat qiladi va uni har bir zamon va makonga munosibligini yoritib beradi. Baʼzilar uni Rosululloh (s.a.v.) davrida tushunilish imkoniyati boʻlmagan oyatlar maʼnolarini borliq (tabiiy) ilmlar yordamida ochib berish, deya taʼriflagan.

5. Ishoriy tafsirlar. Bunday tafsirlarda mufassir zohir boʻlib turgan maʼno oʻrniga oʻziga bilingan ishoriy, yaʼni hammaga ham maʼlum boʻlavermaydigan hamda ishora qilingan ichki maʼno asosida oyatlarni sharhlaydi. Biroq bu kabi kitoblarda oyatlarning zohiriy bilan ishoriy maʼnolari bir-biriga aslo zid boʻlmaydi, ularni bogʻlash imkoniyati mavjud boʻladi, zohiriy maʼnolar aslo inkor qilinmaydi.

Olimlar ishoriy tafsirlarning ruxsat etilishiga bir qancha shartlarni qo‘yganlar. Ulardan birinchisi, ishoriy tafsirlar aqlga ham shariatga ham qarshi bo‘lmasligi; ikkinchisi, ishoriy ma’nolar Qur’onning zohiriy matniga zid bo‘lmasligi; uchinchi, oyatdan ko‘zlangan ma’no faqatgina botin (ichki)ning o‘zi, zohiri emas, deb bilmasligi; to‘rtinchisi, arab tili taqozo etayotgan ma’noga teskari bo‘lmaslik. Al-Olusiyning “Ruhul maoni”, An-Naysaburiyning “G‘aroibul Qur’on va rag‘oibul Furqon” asarlari ishoriy tafsir turiga kiradi.

Tafsir ilmida Qur’onni tahsil qilinishiga ko‘ra uchinchi qism-«Tafsiri ishoriy» hisoblanadi. Bu qismda mufassir oyatning zohiriy ma’nosiga qaramay, uning maxfiy ishoralari taqozosi bilan tafsir qiladi. Bu faqat suluk va tasavvuf arboblarning uslubidir. Bu qismga doir tafsirlarning mashhurlari quyidagilar: imom Nizomiddin Hasan ibn Muhammad Husayn Xurosoniy Naysoburiyning «G‘aroibul Qur’on va rag‘oibul Furqon», imom Sheroziyning «Aroisul bayon fi haqiqul Qur’on» kitoblari. [2:57,58]

Qur’onni tafsir qilishda mufassirlar turli uslublardan foydalanishgan. Bular:

1. Tahliliy tafsir. Tahliliy tafsirda barcha sura va oyatlar sharhi Qur’on kitoblari tartibi bo‘yicha ketma-ketlikda beriladi. Doktor Zohir al-Almaiy ham uni Qur’onda berilgan tartib bo‘yicha oyatlarni tafsir qilish deb izohlaydi. U tafsiliy tafsir deb ham nomlanadi.

2. Ijmoliy tafsirlar. Tafsirning ijmoliy uslubida oyatlar Qur’on kitoblari tartibida berilib, faqatgina ma’nolari umumiy tarzda, maqsadni izhor qilib, oyatlardagi so‘zlarni matn va tafsir bilan bog‘lab beradi. Ba’zilar uni “oyatlarni ixcham va umumiy tarzda sharhlash hamda bir yoki bir nechta oyatlar ma’nolarini batafsil sharhlamaslik”, deb aytadilar. Ushbu tafsirda oyatlar so‘zma-so‘z sharhlanmaydi, ba’zi o‘rinlarda nozil bo‘lish sabablari kabilar yoritiladi. Shu jihatdan ham ushbu tafsir ma’naviy tarjimaga o‘xshab ketadi.

3. Muqorin tafsirlar (bir-biriga yaqin va bir mavzu doirasidagi tafsirlar). Unda mufassir bir yoki bir nechta oyatni sharhlash asnosida mavzuga taalluqli bo‘lgan boshqa oyatlar, hadislar, sahoba, tobein yoki mufassirlar so‘zlari, boshqa samoviy kitoblardagi dalillarni keltiradi, ularni taqqoslab, afzalini noqisrog‘idan ajratib ko‘rsatib beradi. Uni ba’zi olimlar “bir oyat doirasidagi bir nechta dalillarni keltirish va ulardan yorqinrog‘ini ajratib olish” deb ham nomlashgan.

4. Mavzuiy tafsirlar. Mavzuiy tafsirlarda oyat sharhlari Qur’on kitobi tartibiga ko‘ra emas, balki biror bir aniq mavzu doirasida beriladi. Shu tarzda oyatlar jamlanib, sharhlanadi, hukm va ma’nolar keltiriladi hamda mavzu doirasidagi mazmun atroflicha yoritib beriladi.

Har bir asrda bir mavzu doirasida oyatlarni sharhlab, kitob yozgan olimlar bo‘lgan. XIV/XX asrda bu sohada ilmiy atamalogiya (mustalah) paydo bo‘ldi va buning asosi al-Azhar universitetida tashkil topdi. Biroq uning asoslari qadimdan

bo‘lgan va bu yo‘nalishda quyidagi tartibda o‘z faoliyatlarini amalga oshirganlar:

Birinchisi, Qur’onni Qur’on bilan sharhlash bo‘lib, unda bir mavzu doirasidagi oyatlar jamlanadi, bir oyat ma’nosi boshqa bir oyat yordamida ochib beriladi. Mavzuiy tafsirning ushbu turi eng maqbul uslublardan biri sanaladi. Bu uslubdan foydalanish eng maqbuli hisoblanib, undan bugungi kungacha foydalanib kelishadi.

Ikkinchisi ahkom oyatlari sharhlanadi. Bu ko‘rinishda bir guruh yetakchi mufassir olimlar Qur’ondagi faqatgina hukmiy, ya’ni fiqhiy oyatlarni sharhlashga kirishganlar. U ham mavzuiy uslub hisoblanadi.

Uchinchisi, ashboh va nazoir (o‘xshash va yaqin so‘zlar). Mavzuiy tafsirning ushbu turida Qur’onda kelgan bir so‘z olinib, uning turli joylarda kelgan ma’nolari ochib beriladi. So‘zlarning ma’nolari izohlanishi nuqtai nazaridan mazkur tafsir turi lug‘aviy tafsirlardan sanaladi. Biroq uslubiy jihatdan u mavzuiy tafsirdir.

To‘rtinchisi, tadqiqot tarzida yozilgan tafsirlar. Oldingi olimlar faqatgina so‘zlarning ma’nolarini izohlash bilan kifoyalanmay, balki nasx, qasam, mushkil, zarbul masal kabi bir mavzu yoki bir masalagagina taalluqli bo‘lgan tafsirlarni ham yozganlar. Abu Ubayla al-Qosim ibn Salomning “an-Nosix val mansux”, al-Movardiyning “Amsolul Qur’on”, Izz ibn Abdussalomning “Majozul Qur’on” kabi asarlari shular jumlasidan.[3:143]

Mavzuiy tafsirlar qadimdan olimlar tomonidan alohida o‘rganiladigan tafsir uslubi bo‘lgan. Hozirga kelib esa, bunday uslubdagi tafsirlar shu darajada ko‘payib ketdiki, u tadqiqotchilar uchun keng o‘rganiladigan alohida bir yo‘nalish sifatida shakllandi.

Bugungi kungacha 6000 dan ziyod tafsir kitoblari yozilgan bo‘lsa hamki, biror kimsa Qur’on oyatlarini tafsir qilish tugadi, Qur’on oyatlarining ma’nolari tamomila sharhlanib bo‘ldi, bundan keyin kim Qur’on oyatlariga tafsir yozsa uni qabul qilinmaydi, deb aytolmaydi. Uni o‘rganishlik davom etaveradi. Bu Qur’on eng buyuk mo‘jiza ekanligining alomatidir. Shu e’tibordan ba’zi ulamolar shunday degan ekanlar: “Qur’oni Karim oyatlarini zamonlar sharhlaydi”. Haqiqatda, mulohaza qilinsa, Qur’oni Karim oyatlarining ma’nolari har bir zamon va makonni qamrab oladi. Balog‘atning eng cho‘qqisida bitilgan Alloh taoloning bu kalomi o‘z davrida johiliyat mushriklarini ham aynan mana shu e’tibordan ojiz qoldirgan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI:

1. M.M.Agzamova. Islomshunoslik. darslik / M.M.Agzamova Toshkent “Ozbekiston xalqaro islom akademiyasi” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2021. 176 b.
2. Qur’on ilmlari (savol-javoblar): diniy-marifiy / Ahmadxon Rashidov, – Toshkent: “Book Media Shop” MCHJ qoshidagi “Munir” nashriyoti, 2024. – 288 b.